

ІСТОРІОГРАФІЯ, КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ

С. О. Костилєва

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»*

СУЧАСНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ ПОГЛЯД НА ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕГРАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

S. Kostylieva

*National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»*

A Modern Academic Look is to the Phenomenon of Ukrainian Integral Nationalism

[Рец. на кн.: Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії. — К., 2013. — 488 с.].

2015 р. монографія Олександра Зайцева про український інтегральний націоналізм здобула премію Канадського інституту української студії (КІУС) як найкраща українознавча наукова публікація з гуманітаристики та соціальних наук. Автор праці — знаний історик, викладач Українського католицького університету (Львів), фахівець з історії української (й загалом центрально-східноєвропейської) правниці, знавець військової історії України. Власне, відзначена нагородою робота була його докторською дисертацією.

Актуальність дослідження О. Зайцева передусім визначається тим, що досі практично не існувало новітньої загальної праці, предметом дослідження якої був би феномен українського інтегрального націоналізму міжвоєнної доби в цілому. Попередні роботи були недосконалими як у сенсі повноти охоплення проблеми, так і з теоретичного погляду. Окрім того, інтегральний націоналізм залишається діяльним чинником сучасної української політики. А отже, звернення до витоків цієї ідеологічної традиції допомагає зрозуміти не тільки історію, а й сучасні політичні процеси.

Рецензовану книгу побудовано за тематично-хронологічним принципом, вона складається зі вступу, 7 розділів та висновків.

У «Вступі» окреслено проблемне коло тих наукових завдань, які автор узявся вирішувати. Важливе місце при цьому відводиться трактуванню самого поняття «інтегральний націоналізм». Дослідник зауважує, що той но-

вий націоналізм, котрий прийшов на зміну ліберальному націоналізмові XIX ст., сягнув апогею після Першої світової війни й посприяв вибухові Другої, дослідники називають по-різному: радикальним, крайнім, шовіністичним, тоталітарним, гіпер- або ультра націоналізмом тощо. Тож у праці науковець пропонує віддавати перевагу, як він гадає, точнішому й емоційно нейтральному термінові *інтегральний націоналізм*, який, на відміну від інших, уживали й іноді досі вживають самі націоналісти на позначення власного світогляду (с. 9).

Автором терміну «інтегральний націоналізм» прийнято вважати американського історика Карлтона Гейза, який наприкінці 1920-х рр., власне, й запровадив його до історіографії й політології. Щоправда, він вважав, що ця ідеологія властива лише націям, які вже мають власну державу, а не «пригнобленим». Натомість інший американський історик і політолог Джон Армстронг на прикладі українського націоналізму, а згодом і на інших прикладах, продемонстрував, що інтегральний націоналізм може розвинути в середовищі недержавного народу (с. 9).

О. Зайцев відзначає, що вживання терміну «інтегральний націоналізм» певною мірою може слугувати індикатором ставлення до предмета дослідження. Найчастіше цей термін використовують ті, хто критично сприймає український націоналістичний рух, натомість націоналістично спрямовані історики воліють його уникати (с. 10).

Важлива теза, яку обстоює автор, полягає в тому, що застосування в націоналізмі недержавної нації методів, ідентичних тим, які використовує націоналізм імперської нації, а також запозичення ідей останнього уможливають появу *інтегрального націоналізму недержавної нації* (с. 11).

О. Зайцев припускає, що концепт інтегрального націоналізму добре описує зміст ідеології та практики ідейно-політичного руху, який сформувався в Західній Україні та в колах української політичної еміграції 1920-х рр. До цього руху він відносить такі три головні напрями: «чинний націоналізм» (Дмитро Донцов і його послідовники), «організований націоналізм» (Організація українських націоналістів) та «творчий націоналізм» (Фронт національної єдності) (с. 11).

В першому розділі монографії охарактеризовано історіографію та джерельну базу проблеми. Наукову літературу автор вирішив класифікувати на підставі її концептуального наповнення, тобто за головними підходами до інтерпретації ідейно-політичного руху, на позначення якого вживається назва «український інтегральний націоналізм». Дослідник умовно зводить усе розмаїття інтерпретацій до 4 концепцій, за якими згаданий рух був 1) формою самовираження нації, 2) екстремістською формою українського буржуазного націоналізму, 3) українським фашизмом, 4) інтегральним націо-

налізмом недержавної нації. Всі ці підходи ретельно проаналізовано в підрозділах 1.1.1. — 1.1.4.

Серед іншого, привертає увагу критичне осмислення еміграційної націоналістичної історіографії українського націоналізму. Автор наводить думку Ерика Гобсбаума про те, що «жоден поважний історик націй і націоналізму не може бути відданим політичним націоналістом, хіба що в тому сенсі, в якому той, хто вірить в істинність Святого Письма, здатен зробити внесок до археології або семіології, але не до еволюційної теорії». Націоналізм, як уважав британський історик, «вимагає надто багато віри в те, що є вочевидь хибним». Активну участь у націоналістичному русі можна поєднати з сумлінним дослідженням його історії лише, якщо «історик, заходячи до бібліотеки або починаючи дослідження, відкладає в бік свої переконання» (с. 22). Автор слушно відзначає, що саме «цього історики-націоналісти здебільшого робити не вміли або не бажали, тому попри вагомий внесок у вивчення фактографічних аспектів історії радикальної течії українського націоналізму, не спромоглися переконливо пояснити її витoki й ідейну еволюцію, щоразу збиваючись на міфологізовані твердження на кшталт тези про “нестримний марш нації до своєї мети”, в перебігу якого радикальний націоналізм постає як “історична конечність”» (с. 22).

Однією з важливих проблем, які розглядає автор, є трактування радикальної течії українського націоналізму як фашизму. Воно виникло ще в 1920–1930-х рр. (Карло Коберський, Володимир Левинський). У радянській історіографії ця теза перетворилася на пропагандистський штамп для боротьби з націоналістичним рухом.

У 1990-х рр. з'явилися праці різних за фаховим рівнем науковців і публіцистів, які, фактично, обґрунтовувати тезу про «український фашизм» (Віктор Поліщук, Богуміл Гротт, Люцина Кулінська, Іван-Павло Химка та ін.). Автор монографії наголошує, що аргументи прихильників концепції «українського фашизму» також часто не вільні від політичної тенденційності, хоч вони спираються на аналіз певних висловлювань і дій українських націоналістів та на деякі авторитетні інтерпретації фашизму. Отже, ця проблема заслуговує на поважне обговорення.

Джерела, які використовуються в роботі, О. Зайцев поділяє на 6 основних груп: 1) ідеологічні й доктринальні праці, політична публіцистика; 2) документи політичних і громадських організацій; 3) листування; 4) документи правоохоронних і судових органів; 5) інформаційні матеріали преси; 6) мемуари. При цьому досить ретельно їх оглядає.

В другому розділі викладено методологічні й теоретичні засади дослідження. Позаяк роботу виконано в жанрі інтелектуальної історії, автор окремо зупиняється на поясненні цього поняття. «Інтелектуальна історія» розглядається як певна альтернатива історії ідей. Це пов'язано з тим, пояснює О. Зай-

цев, що «під “історією ідей” стали все частіше розуміти вивчення ідей як певних автономних абстракцій, що мають внутрішню логіку розвитку, безвідносно до інших видів людської активності або до того, що називають їх “соціальним контекстом”» (с. 71). Таким звуженням предмету дослідження і було викликане постання нових підходів до інтелектуальної історії. Відтак її переосмислили як «історію інтелектуалів» та «соціальну історію ідей», що дало поштовх до появи нових підходів і напрямів, спільним для яких залишається врахування «взаємодії, що існує між рухом ідей і їх зовсім не абстрактним історичним “середовищем”, тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, в яких ідеї породжуються, перекидаються, модифікуються, розвиваються» (с. 71).

Своє дослідження автор ідентифікує з таким, що належить переважно до «проблемно-орієнтованого» напрямку, який вивчає розвиток «великих ідей», історію соціальних, наукових, культурних проблем. Однією з таких «великих ідей» є націоналізм, і, на думку автора, зокрема інтегральний націоналізм, про який ідеться в праці.

Методологічну основу роботи О. Зайцев будує на постулатах *критичного раціоналізму* з його засадами спростовуваності (*falsifiability*), методологічного номіналізму, інтерсуб’єктивності, критики історизму тощо.

Плідність такої методології доводить досі значний вплив праць засновника цього напрямку Карла Поппера, зокрема його класичного твору «Відкрите суспільство та його вороги». І, хоча нині критичний раціоналізм не належить до лідерів інтелектуальної моди, але, на відміну від непевного релятивізму, в якому блукає сучасна гуманітаристика, він, як вважає науковець, дає стриманий оптимізм в оцінці пізнавальних процесів (с. 73).

Автор наголошує, що серед загальних методологічних засад інтелектуальної історії особливо важливий принцип, згідно з яким «будь-який ідейний рух неможливо ґрунтовно дослідити, аналізуючи лише тексти, що постали в його межах: слід брати до уваги всю мережу інтелектуального дискурсу, в полі якого існував цей рух, його взаємодію з конкурентними дискурсами, а також суспільний і політичний контекст, причому не тільки національний. Це, зокрема, спонукає досліджувати український інтегральний націоналізм у компаративній площині, залучаючи до порівняння радикальні рухи тогочасної Європи, зокрема фашизм» (с. 73).

У підрозділі 2.2. розглядається основна теоретична модель: інтегральний націоналізм. Значення прикметника «інтегральний» від початку розумілось як «такий, що поєднує частини в цілість». Автор ретельно аналізує походження цього терміна. Він зазначає, що «батько-засновник» поняття, професор Колумбійського університету Карлтон Гейз не приховував антипатії до інтегрального націоналізму.

До ознак нового націоналізму К. Гейз відніс ворожість до інтернаціоналізму, «який проповідували гуманісти й ліберали. Він розглядає націю не як засіб для [розвитку] людства, щабель на шляху до нового світового порядку, а як самоціль. Він ставить національні інтереси вище як від особистих, так і від загальнолюдських. Він відкидає співпрацю з іншими націями, якщо тільки вона не може прислужитися його власним інтересам, справжнім чи уявним. Він є шовіністичним, недовірливим стосовно інших націй, прагне звеличити одну націю коштом інших і покладається на фізичну силу. Він є мілітаристським і схильним до імперіялізму. [...] Крім того, інтегральний націоналізм є вкрай нетолерантним і тиранічним у внутрішніх справах. Він прагне примусити всіх громадян пристосуватися до спільного стандарту поведінки та моралі й виявляти однаковий ентузіазм. Прагне підпорядкувати всі особисті свободи своїй меті, а якщо прості люди починають ремствувати, урізає демократію і затуляє їм рота. Все це він коїть “у національних інтересах”» (с. 77).

Цікаво, що американський дослідник убачав прояви інтегрального націоналізму не лише в тогочасних диктаторських режимах Угорщини, Польщі, Югославії, Туреччини, в італійському фашизмі й німецькому націонал-соціалізмі, деяких аспектах політичного життя США, але й в СРСР. Науковець вважав, що більшовики в Росії, почавши як переконані інтернаціоналісти, спрагли світової революції, пересвідчилися, що нації світу не готові прийняти їхній месіанізм, і «закінчили розпалюванням своєрідного інтегрального націоналізму в Союзі Соціалістичних Радянських Республік» (с. 77–78).

Інший американський дослідник, Джон Армстронг у 1950–1960-х рр. застосував це поняття в порівняльно-історичному аналізі українського націоналізму та праворадикальних рухів Східної Європи часів Другої світової війни. Він виокремив такі характерні риси інтегрального націоналізму: 1) віра в націю як найвищу цінність, що їй слід усе підпорядкувати, тоталітарна по суті концепція; 2) апеляція до містичних уявлень про єдність усіх індивідів, що становлять націю, зазвичай базована на припущенні, що біологічні характеристики або незворотні наслідки спільного історичного розвитку об'єднують їх в органічну цілість; 3) підпорядкування раціональної, аналітичної думки «інтуїтивно правильним» емоціям; 4) виявлення «національної волі» через харизматичного лідера й еліту поборників націоналізму, організованих в одну партію; 5) уславляння чину, війни та насильства як прояву найвищої біологічної вітальності нації (с. 78).

Вичленовуючи характерні риси інтегрального націоналізму, О. Зайцев відзначає, що крім доктринальних відмінностей, він вирізняється з-поміж інших видів націоналізму саме інтегральним, цілісним підходом до дійсності. «Неінтегральний» націоналіст може бути націоналістом у сенсі прагнення самостійної держави, соціалістом чи лібералом у поглядах на бажаний суспіль-

ний лад, католиком чи православним у віросповіданні й т. ін. Ці аспекти його світогляду відносно незалежні. Натомість інтегральний націоналіст усе зводить до спільного знаменника — інтересів власної нації (с. 82).

Наводячи різноманітні визначення поняття, автор книги пропонує власне, робоче його означення: *інтегральний націоналізм* — різновид авторитарного націоналізму, що розглядає націю як органічну цілість і вимагає беззастережного підпорядкування особистості інтересам своєї нації, які ставить вище від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй і людства загалом (с. 82–83).

У підрозділі 2.3. «Допоміжні теоретичні моделі» автор розглядає передусім тоталітаризм, теорії політичних релігій, поняття міфу та символічного універсуму. Зробивши короткий огляд розвитку концепції тоталітаризму, О. Зайцев висуває його інтерпретацію. Під *тоталітаризмом* він пропонує мати на увазі політику, спрямовану на встановлення загального контролю одного політичного угруповання над суспільним життям і суспільною свідомістю. В цьому сенсі тоталітарними можуть бути не тільки режими, а й політичні рухи та ідеології — навіть ті, для яких власна держава залишається тільки метою. Тож деякі члени ОУН називали свою ідеологію та майбутню державу тоталітарними, вкладаючи в це поняття позитивний зміст.

Теорію світських релігій активно використовували дослідники націоналізму (Карлтон Гейз, Ентоні Сміт та інші). Вони вказували на релігійні риси деяких його форм: обоження нації; віру в її безсмертя, яка доповнює, а іноді й замінює традиційні релігійні вірування в потойбічне життя й безсмертя душі; національний месіанізм. Нині націоналізм розглядає як певний релігійний феномен і частина сучасних культурологів та релігієзнавців. Показово, що інтегральний націоналізм виявився найбільш схильним до перетворення на політичну релігію, вважає автор (с. 87).

О. Зайцев докладно зупиняється й на проблемі міфу назагал та, зокрема, міфу палінгенезу (відродження, переродження, воскресіння певної спільноти, зокрема нації), притаманного багатьом ідеологіям, усім формам інтегрального націоналізму (с. 91).

Ще одне поняття — символічний універсум, яке вписується в досліді рецензованої праці, автор трактує як характерний для певного суспільства або певної спільноти комплекс уявлень про реальність, що виходить за межі повсякденного досвіду, а отже, її можна конструювати і сприймати лише за допомогою символів. Цей символічний універсум є всеосяжною системою відліку, «яка становить універсум у буквальному значенні слова, бо будь-який людський досвід [...] можна зрозуміти як такий, що відбувається в його межах. Символічний універсум розуміють як матрицю всіх соціально значущих і суб'єктивно реальних значень» (с. 92).

У підрозділі 2.4. розглядається наукова проблема «фашизму» — одного з найбільш недосліджених і суперечливих понять. Тут існує суцільний брак консенсусу між науковцями. Найбільше суперечок викликають такі питання: чи є фашизм ідеологією, чи ні? Чи охоплює він один феномен, чи множину феноменів? Чи існував він лише в одну «епоху», чи загальний? Які країни й режими можна віднести до фашистських? Фашизм називають реакційним, консервативним, прогресивним і революційним. Його вважають правим і лівим, світським і псевдо-релігійним, капіталістичним і соціалістичним, ірраціональним і раціональним, модерним і антимодерним і т. ін.

Надалі в монографії О. Зайцева окремо розглядаються такі важливі наукові проблеми, як фашизм і тоталітаризм, фашизм і модернізація, фашизм і націоналізм, фашизм і нацизм, «новий консенсус».

Щодо порівняння фашизму й нацизму, то, спираючись на дослідження низки істориків (таких як Клаус Гільдебранд, Андреас Гілгрубер, Карл Дитрих Брахер, Ренцо Де Феліче, Зеєв Штернгель), О. Зайцев зауважує, що розбіжності між режимами Мусоліні й Гітлера видаються такими глибокими, що ці науковці відмовляються об'єднувати ці явища під терміном «фашизм». Передусім це стосується расизму нацистської ідеології, нібито зовсім не притаманного італійському фашизмові; в тому, що, на противагу фашистському етатизмові, нацисти ставили *Volk* вище від держави; в антимодерних цілях та ідеології нацизму (на відміну від модернізаційних тенденцій італійського фашизму); в тому, що нацисти прагнули тотально підкорити державу та суспільство, натомість втручання фашистів було значно обмеженим. Прихильники цього погляду вважають гітлеризм унікальним явищем, яке не вписується в означення фашизму (с. 99–100).

Автор стверджує, що, хоча низка дослідників заперечує проти розширювального тлумачення фашизму, панівним у західній історіографії та політології залишається погляд на нацизм як на його особливий варіант (с. 100).

Цікавим видається аналіз школи «нового консенсусу», яка пропонує своє бачення проблеми фашизму. Відомі дослідники цього напрямку — Роджер Гріфін, Стенлі Пейн, а слідом за ними Константин Йордакі, Андреас Умланд і багато інших істориків, політологів, соціологів, які вивчають фашизм, — дійшли згоди щодо кількох засадничих постулатів:

- 1) фашизм слід розглядати як родове поняття (*generic concept*) для цілої низки ідейно-політичних рухів, тобто як загальноєвропейський і навіть світовий феномен, не зводячи його тільки до італійського першообразу та його прямих епігонів;

- 2) фашизм був «альтернативною революцією» — альтернативною як щодо більшовицької революції, так і щодо традицій французької революції

XVIII ст., своєрідним «третім шляхом» між комунізмом і ліберальним капіталізмом;

3) фашизм не просто був «анти-рухом» (антимарксизмом, антилібералізмом), а й мав позитивну програму, власну суспільну утопію, яку намагався втілити в життя;

4) в основі фашистської утопії лежав «міт національного відродження» («палінгенетичний міт») — намагання відтворити в «новому порядку», що заступить період занепаду, й у «новій фашистській людині» міфологізований образ колишньої національної величі;

5) фашизм є формою революційного ультранационалізму (с. 103–104).

В третьому розділі праці О. Зайцев розглядає європейський історичний контекст тією мірою, якою це потрібно для розуміння формування та розвитку українського інтегрального націоналізму. В трьох підрозділах його праці послідовно аналізується інтегральний націоналізм у Західній, Східній Європі та в Україні. Автор зазначає, що на середину XIX ст. всі стрижневі ідеї майбутнього інтегрального націоналізму вже циркулювали в політичній і філософській думці Європи, але потрібні були соціальні потрясіння та духовна криза кінця століття, щоб ці ідеї втілились у потужний ідейно-політичний рух. Новий націоналізм порвав з попередніми історичними типами націоналізму, надто з ліберальним (націоналізмом Рисорджимента), але водночас використав і радикалізував деякі ідеї, які зародилися в якобінському націоналізмі й традиціоналістському націоналізмі післяреволюційної доби (с. 113).

Надалі детально розглядаються моделі французького інтегрального націоналізму, італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму.

Викликають зацікавлення паралелі, які автор проводить між фашистськими та більшовицькими вождями. Він вказує, що перші фашисти в Італії вийшли не з середовища інтегральних націоналістів, а здебільшого з лівого табору. Первісний фашизм, як і більшовизм, був «ерессю соціалізму», бо походив з революційного крила соціалістичного руху. Наприклад, і Беніто Мусоліні, й Володимир Ленін були провідниками революційного марксизму. Автор зазначає, що, як і чимало інших соціалістів (згадаймо бодай Юзефа Пілсудського чи Дмитра Донцова), Мусоліні розійшовся з лівими на ґрунті націоналізму під час війни (с. 121–122).

Четвертий розділ «Чинний націоналізм» відкриває політична біографія головного творця українського інтегрального націоналізму Дмитра Донцова. Автор приділяє окрему увагу формуванню національної ідентичності уродженця Мелітополя Донцова. Він наводить його спогади про те, що «українця з мене зробили: Гоголь, Шевченко, Куліш і Стороженко, яких я знаю з того часу, як навчився читати, цебто від 6 року життя (батько мав їх в бібліотеці)» і

зауважує, що український вибір не було задано родинним вихованням: Дмитрові старший брат (пізніше — діяч російського соціал-демократичного руху) і старша сестра згодом уважали себе росіянами, молодші брат і сестра — українцями (с. 157). Цікаво, що на ранньому етапі політичної діяльності Донцов був не просто соціал-демократом, а ортодоксальним марксистом, прибічником позиції Миколи Порша та Левка Юркевича в УСДРП, активним борцем проти українського націоналізму та релігії. 1909 р. він писав однопартійцеві Андрію Жуку: «Особисто вважаю і “отзовізм”, і “самостійну Україну” нісенітницею» (с. 158–159). Але вже 1912 р. почалися явні розходження Донцова з ортодоксальним напрямом в УСДРП. Тоді він написав російською статтю «Модерне москвофільство», яку через рік переклав і надрукував окремою брошурою. Критикуючи схиляння української інтелігенції перед російською культурою та залежність від російських суспільно-політичних теорій, Донцов закликав орієнтуватися на західноєвропейські культурні зразки, якщо українство не хоче «зістати на віки російським провансальством» (с. 159).

Початком оформлення українського інтегрального націоналізму як окремої ідейно-політичної течії стало, на думку О. Зайцева, заснування двотижневика «Заграва», головним редактором якого став Донцов. Перший номер часопису вийшов 1 квітня 1923 р. Хоча Донцов порвав з марксизмом іще до 1917 р., на думку Михайла Сосновського, марксистський соціалізм «дуже сильно позначився на його світогляді, а згодом заважив на ідеології “чинного націоналізму”». Автор зазначає, що визначальними рисами обох ідеологій став примат колективного над індивідуальним, потреба в конфліктах і боротьбі як головному джерелі розвитку, невіра в можливість мирної співпраці та компромісів поміж різними суспільними групами, а також інтегралізм — прагнення знайти «універсальну відмичку до будь-яких дверей реальности» (с. 166). До 1914 р. Донцов, як і чимало інших українських соціал-демократів, намагався обґрунтувати свій націоналізм марксизмом. Водночас уже з 1913 р. в його працях відчутний вплив філософії волюнтаризму Шопенгауера, Ніцше та їхніх послідовників. До початку 1920-х рр. у світогляді Донцова Ніцше остаточно витіснив Маркса. І це не було випадковістю, гадає О. Зайцев. Донцов уважав однією з головних причин поразки українських визвольних змагань слабкодухість і брак волі в їхніх провідників. Звідси випливав висновок: щоб перемогти, нації потрібен культ волі.

У підрозділі 4.2. розглядається доктрина Донцова. Автор ставить під сумнів висловлену ще від часів Липинського думку про внутрішню суперечливість і непослідовність ідеології чинного націоналізму. Суперечності в Донцова, стверджує він, справді трапляються, проте стосуються другорядних речей. У підставових тезах його ідеологія між 1923 і 1939 рр. (а в багатьох

аспектах і до 1944 р. — до публікації «Духу нашої давнини») становила досить цілісну систему, яка еволюціонувала в деталях, але залишалася незмінною в основі (с. 173).

Як і в кожного інтегрального націоналіста, ключовою тезою доктрини Донцова була вищість інтересів та ідеалів власної нації над усіма іншими етичними міркуваннями. В працях Донцова автор знаходить її філософське, соціологічне й історичне обґрунтування. Нація, за Донцовим — «одна з найгарніших еманцій волі до боротьби і боротьби за волю». Отже, воля до життя (до боротьби) первинна щодо нації, вона об'єктивується як в окремих особах, так і в збірних одиницях — націях. Своєю чергою, воля нації до життя має різні рівні об'єктивації, найнижчим із яких є любов до рідного краю, а найвищим — незалежна держава. У розумінні Донцова нація — це «людська спільнота, що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю». Нація — не механічна збиранина одиниць, а збірна особистість, яка об'єднує всі покоління — «мертвих, живих і ненароджених». Як колективна особа, нація має власні ідеї та цілі, що їх здійснює не одна генерація, а низка поколінь. Аналізуючи доктрину Донцова, автор робить висновок, що особа в нього позбавлена свободи волі в національній царині: її суб'єктивну волю наперед задано волею нації до життя й підпорядковано їй. Відхилення від цього правила (протиставлення волі особи й волі нації) Донцов уважав патологією, яка, поширившись, може призвести до національної смерті (с. 175–176). Окремо в праці розглядаються теорія національної еліти Донцова та інші складові його доктрини.

О. Зайцев наголошує, що головною метою «чинного націоналізму» було прагнення зробити українців сильною нацією, завоювати для неї гідне «місце під сонцем». Для її досягнення Донцов сформулював 6 головних вимог, які автор викладає конспективно.

1. *Волюнтаризм (антиінтелектуалізм)*: вимога зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії; відкидання інтелектуалізму й раціоналізму — якостей, що лише ослаблюють ірраціональний вольовий інстинкт, конче потрібний для перемоги нації в боротьбі за існування.

2. *Войовничість (антипацифізм)*: прагнення до боротьби й усвідомлення її неunikності. Цю вимогу Донцов протиставляє пацифізмові «провансальців», які вірили в можливість миру та співпраці між народами.

3. *Романтизм, догматизм та ілюзійнізм*: підпорядкування інтересів одиниці, групи, покоління «вічним» ідеалам нації, прийнятим як догми, що не потребують доведення чи виправдання й постають у формі «мітів», або «ілюзій». Під «ілюзійнізмом» Донцов у душі Жоржа Сореля розуміє цілеспрямоване творення суспільних міфів, бо лише міфи, «ілюзії», а не логічні побудови й раціонально обґрунтовані утопії здатні мобілізувати маси на революційний чин.

4. *Фанатизм і «аморальність»*: непохитна віра в догми націоналізму як обов'язкову для всіх членів нації «правду»; відкидання будь-яких етичних засад, які можуть обмежувати волю нації до життя й до влади.

5. *Синтез націоналізму й інтернаціоналізму*: вимога стати сильною нацією, здатною до імперіалізму та підкорення «меншwartних» народів, що сприяє поступу всього людства.

6. *Творче насильство й ініціативна меншість*: вимога сформувати національну еліту, яка зможе повести за собою маси народу, застосовуючи «творче насильство» як щодо цих мас, так і щодо конкурентних націй (с. 183–184).

Нині актуалізуються деякі думки Донцова, що їх наводить автор у монографії. На думку Донцова, приміром, зміст української національної ідеї визначає геополітичне положення України на межі двох світів — Заходу (Європи) і Сходу (Росії). Географічне положення України «зробило з неї театр невгаваючої боротьби політичної та культурної двох світів: візантійсько-татарсько-московського і римсько-європейського». «Від цього останнього відпала вона політично [...], культурно — ніколи» (с. 185–186). Позитивною стороною українського національного ідеалу у внутрішньому житті нації, на думку Донцова, мало стати відновлення західних основ української культури.

У підрозділі 4.3. «Образ ворога в ідеології Донцова» автор аналізує погляди Донцова на Росію як на цивілізаційного ворога, а також його антикомунізм, антисемітизм, критику «провансальства», антилібералізм та ін.

Донцовській міфології відводиться значна увага в підрозділі 4.4, який має назву «Націоналізм як мітологія й “ерзац-релігія”». Тут розглядаються міфи національного відродження, цивілізаційної місії України, лицарів і плебеїв, останнього бою тощо.

Виокремив О. Зайцев також проблему «Донцов і фашизм», яку він розглядає в підрозділі 4.5. Автор наголошує, що важливим, якщо не визначальним, чинником ідейної еволюції Донцова в 1920–1930-х рр. став вплив фашизму — спершу італійського, а згодом і німецького (націонал-соціалізму). Вплив італійського фашизму на українців автор пояснює тим, що після поразки війни за незалежність 1917–1921 рр. український самостійницький рух переживав глибоку кризу й шукав нових шляхів. Фашистська революція в Італії, здавалося, вказувала такий шлях. Багато українців побачили у фашизмі приклад переможного націоналістичного руху, що врятував країну від загрози комунізму, згуртував націю під єдиним сильним проводом і дав новий поштовх її відродженню. Сподівалися (як згодом виявилось, марно) й на те, що Мусоліні, який 1919 р. в газеті «Il popolo d'Italia» виступав на підтримку боротьби українців за незалежність, робитиме це й надалі. Тож Донцов став першим пропагандистом фашистського досвіду серед українців. Чи не найраніш-

ня згадка про фашизм у його публіцистиці з'явилася навесні 1922 р., зазначає автор (с. 222–223).

Цікавим видається порівняння фашизму та більшовизму, які зробив Донцов у січні 1923 р., виділивши чотири прикмети, спільні для цих рухів.

1. «Як большевизм, так і фашизм, були насамперед рухами протидемократичними».

2. «І большевизм, і фашизм, у своїх початках були, хоч і антидемократичні, але народні рухи». Фашизм — «се був отже революційний рух народних мас, хоч і антидемократичний у своїй ідеології».

3. «Обидва рухи були рухами ініціативної меншости, що накинула свою волю землякам».

4. «Четвертою прикметою сих рухів є їх безкомпромісовість, непримиримість» (с. 224).

Профашистські тенденції у творчості Донцова, відзначає автор, стали особливо виразними після 1933 р. Він з ентузіазмом вітав перемогу в Німеччині націонал-соціалізму, вбачаючи в ньому силу, здатну знищити більшовизм його ж методами (с. 227). Деякі риси ідеології Донцова, за О. Зайцевим, зближували його (особливо після 1933 р.) з німецьким націонал-соціалізмом більшою мірою, ніж з італійським фашизмом. Ідеться про антисемітизм, теорію нерівності рас і вишості нордійської раси, традиціоналізм та антимодернізм (с. 234). Однак, як висновує автор, попри схожість деяких тем і мотивів, Донцова не можна вважати ідеологом нацистського штибу. Расизм не відігравав у його світогляді такої важливої ролі, як у націонал-соціалізмі.

О. Зайцев вважає, що ідеологія Донцова може слугувати парадигматичним зразком інтегрального націоналізму навіть більшою мірою, ніж первинний інтегральний націоналізм Мораса, позаяк він розглядає націю як колективну особистість, наділену волею до життя й до влади; як наслідок вимагає повного підпорядкування одиниці своїй нації; відкидає загальнолюдські цінності й мораль в ім'я національного егоїзму; вважає, що відносини між націями підпорядковуються закону боротьби за виживання; відкидає ліберальну модель демократії як таку, що принижує національну еліту — носія національної волі — до рівня маси (с. 234).

Розділ 5 присвячено розгляду ідеології «Організованого націоналізму». В 5 підрозділах тут аналізується генеза та діяльність ОУН, ідеологічна й політична стратегії цієї організації, питання сакралізації в середовищі ідеологів ОУН нації, а також проблеми «ОУН і табір «реальної політики» та «ОУН і фашизм».

Автор наголошує, що стрижнем ідеології ОУН від самого початку був інтегральний націоналізм. Ідеологи ОУН розуміли під інтегральним націоналізмом, по-перше, трактування нації як органічної цілості, збірної особи, а по-друге — визнання власної нації та її інтересів найвищою цінністю (нація по-

над усе). Водночас, як стверджує О.Зайцев, термін «інтегральний націоналізм» оунівці вживали рідко — частіше використовували означення «організований», «революційний», пізніше також «авторитарний» і «тоталітарний».

Окрема увага приділяється питанню «ОУН і фашизм», адже тавро «фашизму» тяжіє над Організацією українських націоналістів від моменту її заснування 1929 р. Тоді українська преса різних політичних спрямувань окреслила суспільно-політичний зміст нового руху саме цим терміном. У відповідь орган ОУН «Розбудова нації» заявив про «невмісність назви “фашизму”, якою охрестили український націоналізм його противники». Відтоді й донині, відзначає автор, то згасаючи, то спалахуючи з новою силою, тривають суперечки про відношення ідеології та практики ОУН до фашизму.

На думку О. Зайцева, тема «ОУН і фашизм» має два головні аспекти: конкретно-історичний (еволюція ставлення ОУН до фашизму, зокрема до націонал-соціалізму, рецепція ідей, організаційних засад, методів тощо) й типологічний (місце ОУН у типології політичних рухів) (с. 308).

Автор наголошує, що керівники ОУН від початку не сприймали нацистської теорії расової вищості німців й усвідомлювали агресивні наміри Гітлера щодо Східної Європи. Проте з приходом до влади Гітлера не лише в молодих націоналістів Галичини, а й у ОУН з'явилися надії на співпрацю й союз із новою Німеччиною. Однак ставлення нацистів до ОУН у 1933–1934 рр. не виправдало цих сподівань. В обставинах польсько-німецького зближення на початку 1934 р. Німеччина припинила фінансування ОУН, а в липні того року видала польській поліції Миколу Лебеда (Скибу) — організатора вбивства Перацького. Тоді ж у Берліні затримали Ріка Ярого. Не випадково з середини 1934 р. в еміграційній пресі ОУН наростає критика націонал-соціалізму, особливо його расистської складової. Однак через 2–3 роки стосунки ОУН із нацистами знову поліпшилися (с. 315–316). Попри це, як вважає О. Зайцев, керівники ОУН добре усвідомлювали й ставлення гітлерівців до слов'ян як до нижчої раси, й агресивні наміри Гітлера здобути «життєвий простір» для німців на Сході, однак не бачили іншого виходу для українців, крім спілки з Німеччиною — єдиною державою, здатною зруйнувати статус-кво в Європі. Члени ОУН знали, що гітлерівці шанують тільки силу, і сподівалися, що, коли український націоналістичний рух продемонструє силу й рішучість, то змусить і Гітлера рахуватися з собою. Як вважає автор, саме такі розрахунки визначали дії ОУН (бандерівців) 1941 р., зокрема проголошення Української Держави (с. 318). Як продемонстрував Джон Армстронг, зазначає О. Зайцев, головним мотивом співпраці з нацистами таких рухів, як ОУН, хорватські усташі та словацькі глінківці, було не уявлення про спільність ідеології та цілей, а прагнення використати допомогу Німеччини в боротьбі проти панівних етнічних груп — росіян, поляків, сербів, чехів — для створення власних національних держав. Однак

вимушений союз із нацистами не минув, на думку автора, безслідно, а сприяв проникненню в ідеологію ОУН елементів расизму й антисемітизму (с. 319).

Висновуючи, О. Зайцев наголошує, що ідеологію ОУН 1929–1939 рр. найкраще можна окреслити, використовуючи термінологію, яку вживали самі оунівці, — *революційний інтегральний націоналізм* недержавного народу. Її найважливішими елементами були трактування української нації як органічної цілості (збірної особи), визнання її інтересів вищими від інтересів будь-якої соціальної групи, інших націй і людства загалом, а також (у радикальному варіанті цієї ідеології) вимога повного підпорядкування особи національним інтересам. Стрижневою ідеєю ОУН був концепт національної революції, метою якої було не лише здобути незалежну українську державу, а й створити новий суспільний лад, відмінний як від капіталізму, так і від соціалізму, духовно переродити націю та сформувати нову людину. Поставши як радикальна ідеологія національного визволення з авторитарними тенденціями, впродовж 1930-х рр. інтегральний націоналізм ОУН набув форми (знову-таки, в термінології самих оунівців) *революційного тоталітарного націоналізму*, який прагнув охопити все українське суспільство, мобілізувати його на національну революцію та збудувати нову українську державу на засадах націократії. Дослідник вважає, що тенденція «фашизації» ОУН ніколи не вийшла за рамки протофашизму. В порівняльному аспекті ОУН була ближчою до інших революційних інтегрально-націоналістичних рухів недержавних народів на кшталт хорватських усташів (с. 326).

Шостий розділ роботи називається «Творчий націоналізм». Тут ідеться про третій український різновид інтегрального націоналізму, який постав поряд із «чинним націоналізмом» Донцова й «організованим націоналізмом» ОУН. Фронт національної єдності зайняв політичну нішу радикального й водночас легального націоналістичного руху, а його офіційною ідеологією був «творчий націоналізм». У монографії розглядається його генеза та діяльність, ідеологія, а також вороги й опоненти.

Останній, сьомий розділ автор присвятив розгляду критики інтегрального націоналізму. Цю останню він досліджує в трьох вимірах: консервативна критика, комуністична критика й демократична критика. Зазначається, що найжорсткішим критиком Донцова серед українських консерваторів був головний ідеолог цього напрямку Вячеслав Липинський. Два мислителі ідейно зближилися в часи гетьманату П. Скоропадського, але Донцов пізніше дистанціювався від гетьманців, натомість Липинський залишався вірним гетьманові до 1930 р., а монархічній ідеї — аж до смерті.

У висновках підсумовано головні ідеї дослідження.

Щодо критичних зауваг до рецензованої праці, то привертає увагу певна невідповідність в оформленні книги. Видається дещо провокаційним зобра-

ження на обкладинці костюму, маніфесту, емблеми й портрета Степана Бандери (який зовсім не є героєм цього дослідження), як, власне, і червоно-чорний колір. Цікаво, що автор у монографії, фактично, спростовує стереотипи та міфи, які формують образ обкладинки. До речі, червоно-чорний прапор було введено 1940 р., і до квітня 1941 р. він не функціонував як партійний.

Загалом монографія Олександра Зайцева є результатом багаторічної праці, вона присвячена надзвичайно важливій і майже не розробленій темі, має велике наукове і практичне значення. Написано книгу доброю літературною мовою, вона легко читається. Тож рецензована монографія заслуговує на позитивну оцінку. Не маємо сумнівів, що книга не тільки стане в пригоді професіоналам-історикам, але й зацікавить широке коло читачів.

М. В. Степанова

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут»

УДК: 378.4:005.962.131(477-25)КПІ«1898/1917»

**ДО ПИТАННЯ ПРО НОВІТНЮ ІСТОРІОГРАФІЮ
ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО
ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ**

M. Stepanova

National Technical University of Ukraine

«Kyiv Polytechnic Institute»

***About the Modern Historiography
of the Pre-Revolutionary Period
of Kiev Polytechnic Institute***

В статті зроблено спробу визначити основні тенденції в становленні й розвитку новітньої історіографії історії Київського політехнічного інституту в дореволюційний період (1898–1917 рр.).

Ключові слова: Київський політехнічний інститут, видатні діячі науки і техніки, професорсько-викладацький склад, студентство, історіографія.

In this paper the problem of coverage of the Kiev Polytechnic Institute in pre-revolutionary period in the recent period historiography. The problem of the origin and highlight the main achievements of the technical staff of the Kiev Polytechnic Institute in pre-revolutionary period shown on the basis of documentary and sources, works of a general nature. It is noted that in the recent period, new topics related to the initial period of the university. In these publications indicate